

AFGANİSTAN'DAKİ HAZARA TÜRKLERİ İLE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDEKİ ÇEPNİ TÜRKLERİ ARASINDA YAŞAYAN HALK İNANMALARI ÜZERİNE BİR MUKAYESE DENEMESİ

**Essai comparatif sur les croyances des Turcs Tchépnis installés à l'est
de la région de la mer Noire et des Turcs Hazaras de l'Afghanistan**

Doç. Dr. Ali ÇELİK*

Asırlardır Afganistan'da yaşayan Hazaraların menşei konusundaki tartışmalar henüz sonuçlanmamıştır. Bazı araştırmacılar onların Moğol, bazıları Türk –Moğol veya Türk olduklarını iddia etmekte, bazıları da onları Çerkezlere, Hintlilere, Afganistan'daki yerli halklara bağlamaktadırlar.¹ Bunlar arasında en fazla taraftar bulan Hazaraların Türk soyundan oldukları savıdır. Hazaralar arasında da etnik kökenleriyle ilgili değişik görüşler vardır. Çoğu kendini Cengiz Han'ın askerlerinin soyuna bağlamaktadır. Cengiz Han'ın tüm bozkır kabilelerini birleştirdiği ve ordusunun yüzde onunu Moğolların kalanını ise Türkler, Kıpçaklar, Türkmenler ve Uygurların teşkil ettiği, yine aynı dönemde Doğu Türkleri, Tatarlar ve Moğolların birlik oluşturdukları ve adlarının birlikte anılmaları göz önüne alınca Hazaraların Türk soylu oldukları savı daha da kuvvetlenmektedir.

18. asrın ortalarında Ahmet Şah Dürranî önderliğinde Afgan Devleti kurulduktan sonra, Afgan kabileleri yönetimde etkili olmaya başlamış, 1818 yılında Dost Muhammed ile yönetim Peştulaşmış bir Türk boyu olan Barakzaylara geçmiştir.²

Afgan Devleti kuruluncaya kadar,

Afganistan'daki diğer etnik guruplarla eşit şartlar altında yaşayan Hazaraların kaderi bundan sonra değişmiş, Abdurrahman Han zamanında büyük çapta zulme uğramışlar ve bu dönemde Hazaraların %65'i öldürülmüştür. Aynı uygulama Rus işgalinden sonra Gülbettin Hikmetyar tarafından da sürdürülmüştür. Son 200 yılda Hazaraların okumaları engellenmiş, çocukları zorla ellerinden alınarak köle olarak satılmıştır. Yönetimdeki Peştunların Hazaralara düşman olmalarının en önemli sebebi Hazaraların Türk ve Caferî Mezhebine bağlı olmalarıdır.

Günümüzde de Hazaraların durumlarında pek fazla bir değişiklik olmamıştır. Çoğunlukla, hamallık, çobanlık, lağımçılık gibi en ağır işlerde çalışan ve büyük bir kısmı bugün de hayvancılıkla uğraşan, geçimlerini bu yolla temin eden Hazaralar gördükleri bu zulümlerden sonra diğer Türk topluluklarına daha fazla yaklaşmışlar ve onlarla birlikte hareket etmeğe başlamışlardır.³

Uzun bir süre İran dillerinin hakim olduğu bir bölgede yaşayan, okumalarına izin verilmeyen, hiçbir zaman yazı öğrenemeyen, 20-30 yıl öncesine kadar köle muamelesi gören ve hatta çocukları

* KTÜ Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

köle olarak satılan Hazaralar, bütün bu baskılar sonunda kendi dillerini unutmuş, bugün Farsça'nın bir lehçesi olan Dari dilini konuşur hâle gelmişlerdir.

Afganlı bir öğrencimizin⁴ yaptığı derlemelerden anladığımız kadarıyla Afganistan'da yaşayan Hazaralar dillerini değiştirmiş olsalar da gelenek ve göreneklerini, törelerini ve eski Türk İnanmalarıyla ilgili bazı uygulamaları bugün de yaşatmaktadırlar.

Anadolu'nun, özellikle Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesinde çok önemli bir rol oynayan, geleneklerine bağlılıklarıyla tanınan, dillerini ve kültürlerini muhafaza eden Çepnilerle, dillerini kaybetmiş, Türklükleri tartışılır hâle gelmiş olan Hazaraların İnanma ve bunlara ait pratikler açısından karşılaştırılmasının bir ölçüde de olsa kimlik problemlerinin çözümünde işe yarayacağı düşüncesindeyiz.

Elimizdeki Hazaralarla ilgili malzemenin eksik oluşu sebebiyle, biri çok fazla, diğeri çok az değişen bu iki topluluğun karşılaştırılmasından elde edeceğimiz sonuçların fazla bağlayıcı olmayacağını, ama bir deneme mahiyetindeki bu mukayesenin ilerde daha zengin malzeme ile yapılması hâlinde en az tarihi belgeler kadar inandırıcı veriler elde edebileceğini düşünüyörüz.

HAZARALARDA BAZI İNANMALAR ve UYGULAMALAR

A-Doğumla İlgili İnanma ve Uygulamalar:

1-Çocuk Sahibi Olmakla İlgili İnanma ve Uygulamalar:

-Koyun veya keçi kesilip soyulduktan sonra derisi alınır ve çocuğu olma-

yan kadın boynundan beline kadar bu deriye sarılarak yarım saat kadar bekletilir.

-Çocuğu olmayan kadın Baksiye götürülür.

-Muska yazdırılır ve pamuktan yapılmış bir ipe kadının boynuna asılır.

-Hiç çocuğu olmayan aileler çocuk sahibi olmak için şeyhlerin (nefsine hakim ve haram yememiş kimseler) mezarlarını ziyaret ederler. Nefsi ve nesli güçlü temiz kimseden dua etmeleri istenir.

-Çocuğu olmayan kadınlar kutsal yerlere (ziyaretgahlar) götürülür ve orada Allah (c.c) tan yardım istenir. Çocuk dünyaya geldikten sonra ona, "Bebe Nazar", "Bibi Nezire" gibi isimler koyulur. Doğumdan sonra çocukla beraber ziyarette gidilerek kurban kesilir ve çocuğa uzun ömür vermesi için Allah'a dua edilir.

-Çocuğu olmayan kadınların en çok gittikleri yerlerden biri de Kabil'in batısında Çeşme-i Safa adı verilen bir kaynak suyudur. Buraya giden kadınlar yıkanıp gusül abdesti aldıktan sonra bu sudan içer ve artık çocuklarının olacağı inancıyla evlerine dönerler.

-Çocuğu olmayan kadınlara okunmuş siyah narlardan yedirilir. Bu uygulamada narın bütün tanelerinin yenmesi şarttır. Bir tek tanenin bile unutulması hâlinde narın etkisinin ortadan kalkacağına inanılır.

-Kabil'in batısında Kartesahi bölgesinde Seng-i Zülfikar diye isimlendirilen büyük bir kaya vardır. Bu kaya tam ortadan ikiye bölünmüştür. Çocuğu olmayan kadınlar buraya götürülerek kayanın ortasından geçilir ve böylece çocuğun olacağına inanılır.

-İlk çocuğunun oğlan olması dileğiyle gelinin kucığına bir erkek çocuk oturur.

2-Ad Koyma ile İlgili İnanmalar ve Uygulamalar:

-Hazarlarda doğan çocuğun kulağına önce ezan okunur sonra ad verilir.

-Hazaralarda bir ailenin çocukları hep kız oluyorsa, yeni doğacak çocuğun erkek olması için son kız çocuğuna Cume gibi bir erkek ismi koyarlar.

-Eğer bir ailenin erkek çocukları yaşamıyorsa, doğan erkek çocuğa entari giydirilir, küpe takılır; çocuğun yaşaması için ona, Çalme (tezek) gibi çirkin ve kötü bir isim ya da. Pir Muhammed, Şeyh Muhammed, Safi Muhammed, Muhammed Nazir gibi kutsal kabul edilen isimlerden biri verilir.

-Çocukları yaşamayan aileler yeni doğan çocuklarına kız ise "Cume" gibi bir erkek, erkek ise "Çemen" gibi bir kız ismi verirler.

-Hazara Türklerinde çocuğun kalıcı ismini ya büyük baba veya büyük anne her ikisi de yoksa evdeki en yaşlı kişi koyar ya da babası Kur'an-ı Kerim-i açar ve açtığı sayfadaki ilk ismi koyar. Bazen de evde bulunan herkes bir isim yazar. İsimlerin yazıldığı kâğıtlar katlanıp karıştırıldıktan sonra 2-3 yaşındaki bir çocuğa bunlardan biri çektirilir ve çıkan isim çocuğa kalıcı ad olarak verilir. Ad verme genelinde doğumdan üç gün veya yedi gün sonra olur.

-Hazaralarda, Allah'ın isimlerinden biri yalnız başına çocuğa ad olarak konulmaz. Genellikle ismin başına köle anlamına gelen Abdul veya Gulam getirilerek Abdul Gafur ve Gulam Cabbar gibi isimler oluşturulur. Peygamberin ismi de tek başına Muhammed diye konulmaz. Bunun başına da yine Gulam getirilerek Gulam Muhammed, Gulam Nebi gibi isimler konulur. Hazaralar da Ali, Hasan, Hüseyin, Fatma, Zeynep, Asiye ve Külsüm isimleri çok yaygındır.

-Vücudunda "hal" (ben) olan çocuklara Haldar veya Hal Muhammed; vücudunda kızıl lekeler olan erkek çocuklara Nur Muhammed, Nur Murad, kız çocuklara Nurbegüm, Nurbibi, Nurgül gibi adlar verilir.

-Eğer aile seyit soyundan geliyorsa, ailenin bütün fertleri gibi yeni doğan çocuklar da isimlerinin başına Seyit Ali, Seyit Hasan, Seyit Begüm gibi. bu unvanı alırlar.

-Mevlüt gecelerinde doğan çocuklara, erkek ise Mevlüd, kız ise Mevlude; Ramazan ayında doğan erkek çocuklara Ramazan, Şerif, kız çocuklara Şerife, Gül; Bayram günlerinde doğan çocuklara Eyd Muhammed, Eyd Murad, kız ise Roşegül; Safer ayında doğanlara Safer, Safer Murat; Muharrem ayında doğanlara Muharrem ve Aşure gününde veya bu güne yakın doğanlara da Aşur, Aşur Bey; Cuma günü dünyaya gelen erkek çocuğa Cuma; adak adanan erkek çocuğa, Muhammed Nezir, Nezir bey kız ise Nezir begüm veya Nezir gibi isimleri koyulur. Adaklı çocuk büyünce ev işlerinde çalıştırılmaz. Adak adanan ziyarete her sene götürülür. Burada katılanlara yemek ikram edilir.

-Uzun süre hiç çocuğu olmayan aile erkek çocuğu olunca ismini Talib koyar. Çocuğun sağlıklı olması için Dur Muhammed, Polat gibi isimler de koyulur.

3-Loğusalık Dönemiyle İlgili İnanmalar Ve Uygulamalar:

-Hazaralarda loğusa kadın kırkı çıkıncaya kadar et yemez.

-Loğusanın bulunduğu eve et girmez.

-Çiğ et, kirli su evin üst tarafından da geçirilmez.

-Kırkı çıkmamış anne yedi gün boyunca evin eşığının dışından gelen yemeği yemez.

-Loğusa kırk gün evden çıkamaz.

-Kırk gün boyunca çocuk ve annenin bulunduğu odaya bayan (abe) hariç kimse giremez. Evde loğusa olduğunu bilmeyenleri uyarmak ve eve girmelerini önlemek için evin kapısı bir iple bağlanır.

-Anne ve bebek kırk gün yalnız bırakılmaz. Yanlarında mutlaka bir kişi bulunur. Bu konuşabilen küçük bir çocuk da olabilir.

-Loğusa kadın yalnız iken aynaya bakmaz.

-Anne için bu kırk gün boyunca süttten “Deleme”, undan “Alele”, pirinç ve süttten “Şirbirinc” gibi özel yemekler yapılır.

-Kırk gün sonra anne en büyük evladı ile veya kocasıyla dışarıya çıkar. Suyun kenarına kadar gider, su içerek oradan en yakın akrabanın evine uğrar ve böylece Çillpuri (kırkı) biter.

B-Evlilikle İlgili İnanmalar ve Uygulamalar:

-Evde kalmış kızlar ziyaretlere götürülür veya bunlara mollalardan dua alınır. Ziyaretgahlarda kilitlenmiş kilitler bulunan bir yer vardır. Murat ve kismet açılması için oradaki kilitler aşağı-yukarı tartılır. Bu esnada eğer bir kilit açılırsa dileğin olacağına inanılır.

-Kısmeti kapalı olanlara kilit açılır ve böylece kısmetinin açılacağına inanılır.

-Gelin (Beri) babasının evinden çıkarken arkasında su dökülür. Koca evine gelen gelin besmele çekerek içeri girer. İlk önce ocağa götürülür. Gelin ocağı öptükten sonra kendisine buradaki hayatının tatlı ve hayırlı geçmesi için şerbet (tatlı su) verilir ve kucağına erkek çocuk oturtulur.

-Damat gerdek gecesi başarısız olur ise molladan bir muska alınır. Damada muska yapıldığı anlaşılır ise muskanın hükümsüz kalınması için muska akar suda çalkalanıp suya atılır.

-Eğer koca huysuz, geçimsiz biri ise ıslah etmesi için Allah’a dua edilir. Hocalardan muska alınır. Bazı muskalar suyla çalkanır. Bu su saklanır ve uslanınca ya kadar kocanın yemeğine bu sudan bir damla damlatılır. Muska da erkeğin yastığının altına koyulur.

C-Ölümlle ilgili İnanmalar ve Uygulamalar:

-Gece baykuş ötmesi, köpek uluması o çevreden birinin öleceğini gösterir.

-Ölecek kişinin davranışları değişir. Kötü, geçimsiz biri ise ölümü yaklaşınca iyi bir insan gibi davranmaya başlar.

-İyi ahlaklı, dürüst, temiz ve yardımsever insanların rahat can vereceklerine, kötülerin can verirken büyük ıstırap çekeceklerine inanılır.

-Ölünün gözü açık kalırsa “hasratı ver” denir. Ölülün gözlerini bir yakını kapatır.

-Yaygın bir inanışa göre ölümün geleceğinden, ilk önce kemiklerin haberi olur.

-Ölümden sonra ölü evinin kapısının başına siyah bir bez asılır. Ölünün yakınları da bazı yerlerde 3 gün bazı yerlerde 7 gün ve bazı yerlerde 40 gün kadar siyah elbise giyerler, ağıt yakarlar. Şehit mezarının başına yeşil veya kırmızı renkli bayraklar asılır.

-Cenaze defnedildikten sonra ev iyice süpürülür, yıkanır ve temizlenir. Böylece bir daha böyle bir sıkıntı yaşanmayacağına ve bütün kötülüklerin temizlendiğine inanılır.

-Ölümünden sonraki ilk üç gün ölü evinde ocak yakılmaz, yemek pişirilmez. Bu üç gün yemeği akrabalar ve komşular getirir. Üçüncü gününde ölünün üçü yapılır. Kur'an-ı Kerim okunur. Ölü evine gelenler ölü sahiplerinin yanına gelince önce Ayet-ül Kürsi veya Kur'an-ı Kerim'in herhangi bir süresinden biraz okur ve dua ederler. Sonunda "Alhükümü minallah" der. Yani "Emir Allahındır" veya "Allah rahmet eylesin başınız sağ olsun" derler ölü sahibi "çiziki rizayı huda başe" "Allahın isteği ne ise" diye cevap verir. Ölünün üçüncü gününde Hayrat yapılır ve herkese yemek verilir. Ölünün üçünde olduğu gibi yedisinde ve kırkında da hayratlar yapılır ve Kur'an-ı Kerim okutulur. Allah'tan ölen için rahmet dilenir. Taziye için ölü evine gelenlerin bir çoğu ölü evine mal ve para yardımını yaparlar. Cuma akşamları ölünün ruhu için hayrına sadaka verilir. Her Cuma akşamı Kur'an okutulur ve dua edilir.

Cuma akşamları mezarlıklar çok kalabalık olur. Ölü sahipleri evde helva (yemek) yapıp mezara götürürler ve yoldan geçen, orada bulunan herkese ikram ederler. Mezarın başında Fatiha okurlar ve Kur'an-ı Kerim okuturlar.

D-Nazarla İlgili İnanmalar ve Uygulamalar:

-Çocuk kırk gün sonra beşiğe koyulur ve çocuğa nazar değmemesi için beşiğinin direğine kurt kemiği, yeleğine de kurt dişi takılır.

-Nazardan korunmak için çeşitli taşlar, ve mavi boncuk kullanılır.

-Ayet'ül-Kürsi, Yasin-i Şerif üç veya yedi değişik renkte beze sarılıp beşiğe veya çocuğun omzuna takılır.

-Hazaristanın bazı yerlerinde çocukları nazardan korunmak için beyaz ve siyah iplikler bir arada bükülerek çocuğun boynuna asılır. Buradaki siyah ve beyaz renkli ipler gözün iki rengini temsil eder ve buna alagegtar denir.

-Nazardan korunmak için bir miktar un üç kere okunduktan sonra evin dört köşesine atılır.

-Evlerin giriş kapılarının üstüne, Kuran-ı Kerim den bazı süreler okunarak, koç veya geyik boynuzları çakılır ve nazar boncukları asılır.

-Nazardan korunmak için evlerde üzerlik otu bulundurulur.

-Özellikle bayanlar ve çocuklar boynularına bazı taşlar takarak nazardan ve hasetten korunacaklarına inanırlar. Getirilen taşların temiz olması şarttır. O yüzden genellikle akar su diplerindeki yuvarlak ve küçük taşlar tercih edilir ve bunlar dua edilerek takılır.

-Nazarlanan kişiler için de değişik tedaviler uygulanır. En yaygın uygulamalardan biri hamurla yapılıdır. Nazarlanan kişiyi iyileştirmek için yedi tane küçük yuvarlak hamur hazırlanıp duvarla ateşe atılır. Hamurlar patlamaya başlayınca da kötü gözlere beddua edilir. Böylece nazarın geçeceğine inanılır.

-Nazara uğradığına inanılan evler için muska yazdırılır ve evler tütsülenir.

-Nazara uğrayanları iyileştirmek için kurşun döktürülür.

-Nazarlanan kişinin evindeki yumurtalardan biri mollaya götürülür. Molla dua okuyarak bunun üstüne bir şeyler yazar. Bu işlem yedi kere yapıldıktan sonra yumurta kırılır.

-Hazara Türkleri hayvanlara da nazar değdiğine inanırlar. En çok nazar değen hayvanların başında buzkeşi oyu-

nunda binilen güzel ve görkemli atlar gelir. Nazar değince bunlar huysuzlaşır ve hasta olurlar. Hayvanları kurtarmak için ahırlarında bir tür şifalı bitkiyi yakar veya muska yaptırırlar.

-Bazen at, inek gibi hayvanlar işe yemezler. Bu rahatsızlığı gidermek için Çar derya denen bir usul uygulanır. İşeme güclüğü çeken hayvanın dört ayağının ucuna dört denizin veya nehrin isimleri yazılır. Birkaç dakika sonra hayvanın işemeğe başladığı ve rahatladığı görülür.

E-İnsanın Organları ve Davranışlarıyla İlgili İnanmalar:

-Sağ gözün seyirmesi hâlinde iyi bir haber alınacağına, işlerin iyi gideceğine; sol gözün seyirmesi hâlinde ise kötü bir haber geleceğine inanılır.

-Sağ el kaşınırsa devle (para) verileceğine, sol el kaşınırsa para alınacağına inanılır.

-Çıkarılan ayakkabılar üst üste binerse kişinin hiç hesapta olmayan bir yolculuğa çıkacağına inanılır.

-Kötü bir şey duyan kişi, aynı şeyin kendi başına gelmemesi için kulağını çekip eliyle yere veya duvara vurarak “şeytanın kulakları duymasın” der.

Hazaralar insan organları arasından en fazla başa önem verirler ve onun kutsal olduğuna inanırlar.

-Dua ederken başlarını açarlar. Açık başla yapılan duanın daha makbul olduğuna ve çıplak başla yapılan tövbe ve duaları Allah'ın kabul edip, onları affedeceğine inanırlar.

-Uyuyan birinin baş ve ayaklarının üzerinden geçilmez.

-Özellikle çocukların ayaklarının üzerinden geçildiğinde onların boylarının kısa kalacağına inancı hakimdir.

-Anne sütünün cennetten geldiğine inanıldığından hem süt hem de meme kutsal olarak kabul edilir. Anne memesine herkes hürmet etmek zorundadır. Saygısızlık yapan günah işlemiş olur.

- Hapşırma “sabret” anlamına gelir. Yeni bir işe başlamak üzereyken veya yolculuğa çıkacağı sırada hapşırın kişi yapacağı işi ve yolculuğu erteler.

Küçük çocuk eğilip bacaklarının arasından arkaya doğru bakar veya süpürge sa ise eve misafirin gelmesi beklenir.

Ayakkabıların biri öbürün zerine çıkmış ise veya ayakların altı kaşınıyor ise kişinin yolculuğa çıkacağına delalet edilir.

-Hazaralarda ayakta konuşan iki kişinin arasından geçilmez. Geçilirse onların arasının açılacağına, dostluklarını bozulacağına inanılır.

-Bazı insanların uğurlu bazılarının da uğursuz olduğuna inanılır. Mesela bir kişi yolculuğa çıktığında karşısına uğursuz olduğu bilinen biri çıkarsa, o gün gitmekten vaz geçer, yolculuğunu erteler.

-Eğer ilk rastlanılan kişinin uğurlu olduğuna inanılıyorsa ondan “Şagüm” adı verilen bir tarak veya ayna gibi küçük bir eşyası ödünç olarak alınır ve dönüşte tekrar iade edilir. Bu yolculuktan kazanç elde edilmiş ise o uğurlu kişiye de biraz pay verilir.

F-Tabiat olayları, Gök ve Gök cisimleriyle İlgili İnanmalar:

-Hazaralarda asuman (gök) kutsaldır. Göğe doğru tükürülmez.

-Yeni ay (Hilâl) görününce herkes durup dua okur ve Allah'tan bu ayın herkes için hayırlı olmasını ister. Hilali görür görmez yapılan duaların kabul edile-

ceğine ve o ayın mutlu geçeceğine inanılır.

-Hazaralar yağmurun yağması için “yağmur Namazı” kılarlar. İki rekat olan bu namaz, yerleşim yerlerinin uzağında ve açık bir alanda kılınır. Namazdan sonra helva pişirilir ve toplu halde yenir.

-Yağmurun yağması için yapılan diğer bir uygulama da şöyledir: Köyün çocuklarından bir grup, yetim ve yoksul bir çocuğun boynuna bir kuşak bağlayıp onu ev ev, kapı kapı dolaştırırlar. Gittikleri her evden çocuklara para ve yiyecek verilir, yetim çocuğun üzerine de su atılır. Böylece yağmurun yağacağına inanılır.

G- Günlerle İlgili İnanmalar:

Nevruz Bayramından birkaç gün önce çevre illerden birçok insan Mezar-ı Şerif(Güli Surha) e gelir. Hazaralar büyük bir zevkle bu günü beklerler. Türbedeki bayrak “Cande” göndere çekilir ve Nevruz’dan sonraki 40 gün boyunca çekili kalır. Bu süre içinde Mezar-ı Şerif şehrine birçok misafir gelir. Herkese ikram yapılır. Herkes en temiz ve yeni elbiselerini giyer, akraba ve komşularıyla bayramlaşırlar. Evlenmeler çoğunlukla bu ayda olur. Hazaralar Nevruz gününün Hz. Ali’nin doğum günü olduğuna inanırlar. Aynı zamanda bu gün şemsi takvimin başlangıcı, yani yıl başıdır. Hem yılbaşı hem de nevruz bayramı aynı günde kutlandığı için Hazaralar bu güne çok büyük önem verirler.

-Cumartesi günü evin dışına süt çıkarılmaz, çünkü süt bereket demektir. Çıkarılırsa bereketin kesileceğine veya azalacağına inanılır.

-Perşembe ve Cuma günleri mübarek günlerdir. Cuma akşamları mezarlığa gidip, ölenler için Kur’an okur ve Allah’tan onlar için rahmet dilerler.

H-Kutsal Kişi ve Varlıklara İlgili İnanmalar:

Hazara Türklerinin evlerinin kapısının başında, genellikle kapının en üst kısmının tam ortasında bir raf vardır.. Bu rafın üzerinde her zaman bir Kuran-ı Kerim bulunur.

Hazaralarda temiz ve abdestli olmak şartıyla herkesin boynunda Yasın-i Şerip, Ayetel kürsi, Cevşen-i kebir gibi süreler ve dualar asılır. Bu süreler ve duaların her tür kötülükten insanları koruyacaklarına inanılır.

-Hazaralar Atalarının ruhuna çok önem verir ve onları kutsal sayarlar. Onları her zaman razı (hoşnut) tutmaya ve kızdırmamaya çalışırlar. Eğer onları razı ederlerse, onların da kendilerini koruyacağına ve yardım edeceğine, eğer razı etmezlerse kendilerine kötülük yapacaklarına inanırlar. Onların ruhu asla incitilmemelidir.

-Atalarının ruhunu şad etmek için her Cuma akşamı (Perşembe gecesi) ataların ruhu için Kur’an okunur ve dua edilir. Ayda bir kez yemek pişirilip ikram edilir. Yılda üç, dört kez Kur’an okuyabilenler bir yerde toplanır, herkes bir cüz okuyarak hatim indirilir. Sonra da ataların ruhlarının şad olması için dua edilir ve Allah’tan onlar için rahmet dilenir. Sonra yemek verilir.

-Dini bayramların bir gün öncesinin (Arife günü) ölenlerin bayramı olduğuna inanılır ve o günde her evde onların ruhu için yemek pişer ve komşulara, yoksullara ve yolculara dağıtılır.

İ-Olağanüstü Varlıklarla İlgili İnanmalar:

-Hazaralar, iyilik yapan insanların etrafında her zaman iyi huylu perilerin bulunduğu ve bu perilerin o kişileri

koruduğuna inanırlar. Kötü kalpli kişilerin etrafında periler bulunmaz.

-Hazaralar karabasanın varlığına inanırlar. Karabasan geceleri insan uyurken gelir ve onun üzerine çökerek nefes almasını engeller. Bundan korunmak için her zaman çarkul denen sureler (Fatiha, Felak, Kafirun, Nas) okunup dört tarafa üflenir. Böylece kişinin bütün kötülüklerden korunacağına inanılır.

-Hazaralar çölde ve dağlık yerlerde geceleri devlerin bulunduğuna inanırlar. Bunların dişilerine Halagag derler. Devlerin ateşe ve sese gelmeyeceğine inanıldığından, geceleyin bu bölgelerde bulunan insanlar devlerden korunmak için ateş yakar, teneke çalarak ses çıkartırlar.

K-Hayvanlarla İlgili İnanmalar:

-Kaplumbađa eskiden adil bir tartıcıymış ve değirmende çalışıyormuş. Bir gün tartıda hile yapmış, halk kaplumbağaaya beddua etmiş, Allah da terazinin bir kefesini taş yapıp onun sırtına yüklemiş.

-Maymun eskiden, annesinin sözünü dinlemeyen, ona sürekli hakaret eden bir insanmış. Yine bir gün annesine karşı gelip, küfredince annesi de ona beddua etmiş ve genç maymun hâline gelmiş.

-Hazaralarda ev yılanları kutsal kabul edilir ve öldürülmezler. Ev yılanını öldürenin çok büyük felaketlere uğrayacağına evinin ocağının yıkılacağına inanılır.

-Koyun, cennetten çıktığına inanıldığından dövülmez, aç ve susuz bırakılmaz.

-Koç ve geyiklerin kafaları evlerin giriş kapılarının üzerine asılır, bu şekil-

de evlerin kötülüklerin ve kötü ruhlardan korunacağına inanılır.

-Kurtla ilgili inanışlar da Hazara Türkleri arasında yaygındır. Yeni doğan bebeklerin beşiğine ve çocukların omzuna kurt kemiğinden yapılan bir nazarlık takılırsa bunun çocuğu kötü ruhlardan ve nazardan koruyacağına inanılır.

-Yolculuğa çıkanlar yanlarında kurt kemiğinden yapılan bir nazarlık bulundurlarsa gidecekleri yere sağ salim varacaklarına ve işlerinin başarıyla sonuçlanacağına inanırlar.

-Yolculuđun başında tilkiye rastlamak uğursuzluktur. Böyle bir durumda yola devam edilmez ve yolculuk ertelenir.

-Kumru kuşunun cennetten çıktığına inanılır ve bu sebeple kutsal kabul edilir. Onu vuranın Allah tarafından cezalandıracağına inanılır.

-Güvercin de kumru gibi kutsal bir kuştur. Eğer güvercin bir evin balkonuna ya da başka bir yerine yuva yaparsa, o ailenin zengin olacağı inanılır.

-Bu hayvanlar kesilemez ve etleri yenmez. Beyaz renkli güvercinlerin Mezar-i Şarifte bulunan Hz. Ali'nin türbesindeki beyaz güvercinlerden olduklarına inanılır. Gerçekten de bu türbede beyaz renkli güvercinlerin dışında güvercin bulunmamaktadır. İnanışa göre bu beyaz güvercinlerin arasına katılan siyah güvercinler de biraz sonra beyazlaşırlar.

-Yarasa, baykuş gibi hayvanlar uğursuz sayılır. Yarasanın kötülüklerin elçisi ve uğursuz bir kuş olduğuna inanılır

-Geceleyin baykuş ötmesi ve köpek ulumasının kötülük getireceğine, ertesi gün birisinin öleceğine inanılır.

-Bir mal (hayvan) kaybolursa, arkasından okuyup kaybolduğu tahmin edilen yere doğru üflenir. Böylece kaybolan hayvanın bulunacağına inanılır.

L-Su , Ağaç, Dağ , Ocak ve Ateşle İlgili İnanma ve Uygulamalar:

1- Sular

-Yolculuğa çıkan kişinin ardından dua edilerek su dökülür. Böylece yolunun aydınlık ve yolculuğunun sağlıklı olacağına inanılır.

-Gelin evden çıkarken ardından su dökülür.

-Sarı Pul Eyaleti'nin Balhab ilçesinde Payı ziyaret bölgesinde yolun ortasından akan sıcak bir su vardır. Yöre halkı bu sıcak suyun bütün hastalıklara iyi geldiğine inanır.

-Kabil'in batısında Çeşme-i Safa adı verilen bir kaynak suyunun bir çok hastalığa iyi geldiğine inanılır.

-Cihiltten dağındaki su kutsal sayılır.

2- Ağaçlar

Cihiltten dağının eteklerindeki yabani ağaçların kutsal ve birçok derde deva olduğuna inanıldığından hiç kimse bunları kesmez. Derdi olanlar buraya giderek, ağaçların dallarına kırmızı veya beyaz renkli bezler bağlayıp dilekte bulunurlar.

-Kutsal kabul edilip ziyaret edilen ve dilek dilenen bir başka ağaç da Kabil civarındaki Derehti Şehit adı verilen ağaçtır.

-Spend adı verilen bitkinin insanları, evcil hayvanları ve evleri her tür kötülükten ve beladan koruduğuna inanılır. Nazar değen, yolculuğa çıkan ve hasta olanlara bu bitki yakılarak dumanı koklatılır

-Başı veya dişi ağrıyanlarla bir has-

talığı olanlar ziyarete giderek buradaki bayrak sopasına çivi çakarlar.

3-Dağlar, Mağaralar, Kayalar

-Mezar-i Şarifte bir dağın tepesinde Sümmi Duldul diye bir yer vardır. Oradan bir kayanın üzerinde Hz..Ali'nin atının ayak izi olduğuna dair çok kuvvetli bir inanış vardır. Bu bölgeyi Hazaralar kutsal bir yer olarak kabul etmekte ve saygı göstermektedirler.

-Kabil'in batısında Kartesahi bölgesinde Sengi Zülfikar adında büyük bir kaya vardır. Ortadan ikiye yarılmış bu kayanın çatlağından geçen suçluları kayanın tutup sıkıştıracağına, eğer suçlu Allah'tan af dilerse kayanın onu serbest bırakacağına inanılır. Kayanın arasına sıkışan kişilerin kurtulması, Allah'ın onları affettiği şeklinde yorumlanır.

-Kutsal sayılan kayalardan biri de Dereysufun Şeyhe köyünde bulunan ve Hazrat-i Pahlavan adı verilen yerdir. Buradaki büyük kayanın Pehlavan tarafından kucaklanarak oraya kadar götürüldüğüne inanılmaktadır.

-Dereysufun Seyhe köyünde bulunan Cihiltten dağı, Kırk Kızlar Mağarası, ağaçları ve suyu ile kutsal sayılan yerlerden biridir. Afganistan'ın her yerinden birçok insan çeşitli hastalıklardan kurtulmak için bu mağaraya gelir. Farsça'da çihil kırk, çihitten de kırk kişi demektir. Çok eski zamanlarda zalim kişiler kırk tane güzel kızı yakalamaya çalışırlar. Bunlardan kaçan kızlar Cihiltten dağındaki bu mağaraya sığınır. Kızları kovalayanlar da onların peşinden mağaraya girerlerse de kimseyi bulamazlar. Bu olaydan sonra mağaranın adı Cihiltten (Kırk kız) olur.

4-Ateş ve Ocak

-Hazaralar ateşe de çok önem verirler. Ateşe tükürmezler ve su dökmezler.

-İki ocağın arasından geçilmez. Ge-

çenin kalbinin kararacağına ve insanlıktan uzaklaşacağına inanılır.

-Ocağa su dökerek söndürmek, ocağın üzerinden geçmek ocağa saygısızlık kabul edilir

5-Demir

-Hava kararınca bir bıçağın ucu açılarak okutulur. Okutulmuş bıçağa “esar” denir. Esar kapının en üst kısmına asılır. Bu bıçağın evi, evdeki insanları ve ev eşyalarını bütün kötülüklerden koruyacağına inanılır.

-Evde tek başına kalan kişi bir şeyden korkarsa iki bıçağı okuyup bir tanesini kapının üstüne, birisini de yastığının yanına koyar. Böylece her tür kötülükten ve tehlikeden korunacağına inanır.

Karşılaştırma ve Sonuç:

Birbirinden binlerce kilometre uzaktaki ayrı coğrafyalarda yaşayan ve asgari bin yıldan beri aralarında hiçbir ilişki bulunmadığı bilinen Hazaralarla Çepnilerin bazı inanmaları ve uygulamaları arasında şaşırtıcı bir benzerlik, hatta aynılık dikkati çekmektedir.

Hazaraların, çocuğu olmayan kadınlara doğurganlık kazandırmak için yeni soyulmuş hayvan derisine sarma uygulamasına Çepni bölgesinde rastlanmamıştır. Çocuk sahibi olmak için, bunun dışında kalan uygulamaların bir çoğu müşterektir. Anadolu’da ve Çepnilerde de nefesinin güçlü olduğuna, Allah dostu olduğuna inanılan kişilere ve hocalara gitme,⁵ Hazaralarda baksıya veya şeyhe gitme şeklindedir. Muska takma ve yatırları ziyaret etme her yerde görülen ortak uygulamalardır.

İslâmiyet’te mezar ziyaretlerinin önce yasaklandığı, sonra sadece ölümü

hatırlatmak ve ibret almak için serbest bırakılmıştır. Hazaralarda ve Çepnilerde evliya mezarlarına ve yatırlara gitme, buralarda Kur’an okuma, namaz kılma, ağaçlara bez bağlama, dua edip dilek tutma, bazı yönleriyle İslâmî gibi görünen uygulamalar, aslında İslâmî bir görünüm kazandırılan eski Türk dini ile ilgili uygulamalardır.

Doğan bebeğın sağ kulağına ezan okuma, (Anadolu’nun bazı yerlerinde sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okunur) ilk çocukta kurban kesme, eğer erkek ise toy yapma, bebeğı kırk gün sonra beşiğe koyma; çocuğı nazardan, al basmasından ve benzeri kötülüklerden koruyacağı inancıyla, beşiğine Kur’an, kurt dişi veya kemiğı, mavi boncuk gibi şeyler asma; Ayet’ül Kürsi, Ya-Sin veya diğer surelerin n yazıldığı kağıtlardan yapılan muskaları bebeğın omuzuna takma gibi uygulamalar da ortaktır.

Çocuğa ad koymada da benzerlikler vardır. Çocuğa Kur’an’dan bir ad verme, İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasından sonra bütün Türk dünyasında kabul edilen ve bugün de uygulanan bir kuraldır. Eğer çocuğa İslâmî bir isim verilmezse, ahrette çocuğın bu yüzden babasından ve annesinden hak isteyeceğı, hesap soracağı inancı bu uygulamanın asıl sebebidir. Hazaralarda, erkek çocuğı yaşamayanların doğan erkek çocuklarına, kız elbisesi giydirip, küpe takmaları ve beğenilmeyen hatta çirkin sayılabilecek isimler vermeleri şeklindeki uygulamalar bazı farklarla Çepnilerde de vardır. Çepnilerde doğan çocuğın yüzüne is sürülmesini de bunlara ilave edebiliriz. Bütün bunların temelinde çocuğı herhangi bir şekilde çirkin göstererek nazardan ve olağan üstü şer güçlerden koruma inancı vardır.

Çepnilerde ve Anadolu'daki Türkmenlerde gördüğümüz⁶ kırklı kadın (loğusa) kırklı bebekle ilgili uygulamaların hemen hepsi Hazaralarda da vardır.

Loğusa ve bebeğin bu kırk gün içinde dışarıya çıkarılmamaları, çocuğun banyo sularının dışarıya dökülmemesi, çamaşırlarının dışarıya asılmaması; Çocuğun ve annenin yanına ilk yedi gün ebeden başka kimsenin sokulmaması, anne ve bebeği hem çevreden hem de diğer şer güçlerden korumak için alınan ortak tedbirlerdir. Bütün bunlar aslında uzun hayat tecrübesi sonunda insanoğlunun hijyen konusunda elde ettiği bilgilerdir. Bu dönemde hem bedeni hem de ruhi yönden zayıf olan anne ve çocuğun başta enfeksiyon olmak üzere birçok hastalığa açık olması, bu gün modern tıbbın da kabul ettiği hijyenik tedbirleri almaya onları mecbur etmiş, işe İnanma ve korku unsurları katılarak uygulamanın daha kolay ve etkin olması sağlanmıştı. Annenin ve çocuğun basılacağı, cin çarpacağı vs. gibi tehditler insanları bu konuda daha dikkatli olmaya mecbur etmiştir.

Hazaralardaki, loğusalık döneminde eve tahta ve çiğ et getirilirse çocuğun basılacağı (yürüyemeyeceği) inancı, başta Şalpazarı, Giresun olmak üzere Anadolu'nun bir çok yerinde de vardır.⁷

Kırk dökme, Çepnilerde kırk kaşık su, Kozandağı Türkmenlerinde ve Anadolu'nun birçok yerinde kırk taşla yıkama⁸ şeklinde gerçekleşir. Hazaralarda ise anne ve bebeğin baba veya evin büyük oğluluyla birlikte bir su kenarına gitmesi, orada her ikisine de su içirilmesi şeklindeki kırk çıkarma, ilk bakışta diğerlerinden farklı gibi görünse de aslında hepsinin "su" gibi önemli bir ortak

paydaları vardır. Bütün bu uygulamalarda asıl unsur sudur ve bu uygulamalar ancak su kültürüne bağlanabilir.

Evlilikle ilgili birçok İnanma ve uygulamada da bir hayli ortak nokta vardır. Evde kalan kızların kısmetini açmak için kilit açma, evliyaya götürme; gelinin evden çıkarken besmele çekmesi, ardından su dökülmesi; koca evine geldiğinde ocak başına götürülmesi, kucağına erkek çocuk verilmesi, şerbet içirilmesi, yeni evlilerin bağlanması⁹ (urasa) ufak tefek farklarla her iki toplumda da ortak İnanmalara dayalı uygulamalardır.

Huysuz kocalara muskayı Çepnilerde hocalar, Hazaralarda ise baksı veya mollalar hazırlar.

Defin törenleri, ikisi de Müslüman olduğu için Hazaralar ve Çepnilerde İslâmî usullere göre yapılır. Ölümün ön belirtileri sayabileceğimiz köpek uluması, baykuş ötmesi gibi inanmalar her iki toplumda da daha çok hayvan ve insanlarda görülen olağan dışı davranışlara bağlı, çoğu eski Türk inancına dayalı ortak inanmalardır.

Ölümlle ilgili başka bir ortak uygulama da bütün Türk dünyasında bilinen ölü aşısıdır. Bunun yanında ölü çıkan evin temizlenmesi, ölenin eşyalarının dağıtılması, üçüncü, yedinci, kırkıncı, elli ikinci gecelerde yarıyıl ve sene-i devriyelerinde yapılan merasimler de ortaktır. Hazaralarda görülen, Cuma akşamı mezarlıkta helva dağıtma Şalpazarı Çepnilerinde yoktur. Şalpazarı Çepnileri ölü gömüldükten sonra mezarın başında helva, ekmek dağıtır ve çocuklara da kibrit verirler.¹⁰

Nazarla ilgili İnanma ve uygulamaların İslâmî olanları tamamen ortaktır. Tütsü, kapı üstlerine hayvan boynuzu

veya nazar boncuğu asma, kurşun dökme vs. diğer uygulamalar arasında da büyük benzerlikler vardır. Nazara karşı kurt dişi veya kemiği kullanma uygulamasına Çepnilerde rastlanmamıştır.

Bazı kişilerin uğurlu veya uğursuz sayılması, Hazaraların uğursuz kabul ettikleri kişiyi görünce çıkacakları yolculuktan veya yapacakları işten vazgeçmeleri şeklindeki inancın bir benzerini Çepnilerin Mart Bozma geleneğinde görüyoruz. Burada yılın ilk günü olan eski hesap Mart ayının birinci gününde eve ilk önce uğurlu olduğuna inanılan kişi girer.¹¹

Hazaralar da Çepniler de atalara ve ata mezarlarına saygı gösterirler. Ulu kişilerin öldükten sonra da manevi yoldan yardımcı olabileceğine inanırlar. Yalnız Şalpazarı Çepnileri arasında, Hazaralardaki gibi, öldükten sonra atalarının kendilerine zarar verebileceği şeklinde bir inanma yoktur. Hazaraların ataların kendilerine kötülük yapabileceği şeklindeki inanmaları “ çocuklarına yahut koyunlarına bir hastalık geldiği zaman yemek ve içki alıp kocasının mezarına koyan ve “Ye, iç! Bize dokunma! Hain seni , hâlâ doymadın mı? Diye bağırın Tayga ormanlarındaki Şamanist kadının, ölü kocasının kendisine ve çocuklarına zarar verebileceği şeklindeki inancı¹² ile örtüşmektedir.

Atalara gösterilen bu saygının asıl kaynağı da muhtemelen eski Türk inanmalarıdır. “Kamlık (Şamanlık) dininde yaşamakta olan bir insanla ölmüş olan ataları arasında çok yakın bir münasebetin var olduğuna inanılır. Yaşayanla ölmüş olan atası arasındaki bu bağın gücü, atalara ardı arkası esilmeyen bir saygıyı gerekli kılar. Işık dünyasında bir

tanrı gibi yaşayan ataları ilâhî kuvvetlere sahiptirler ve insanlara sıkışık anlarında yardım edebilirler.”¹³ Arife günü mezar ziyareti her iki toplulukta da ortak olan bir uygulamadır.

Koyunun cennetten çıktığı şeklindeki inanma Çepnilerde de vardır Güvercinlere pek fazla dokunmamakla birlikte Çepniler bu kuşlara Hazaralar kadar kutsiyet yüklemezler. Hazaralarda ev yılanları da kutsal kabul edilir ve öldürülmezler. Aynı inanma başta Çukurova olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde ve Çaykara'da da vardır. Hatta Çukurova'da bahçeleri koruyan kara yılanların gelin ve kızlara aşık oldukları da anlatılmaktadır.

Her iki toplumda da su kutsaldır. Gelin baba evinden çıkarken, yolcu uğurlanırken ardından su dökme çok yaygın bir uygulamadır. Hazaralaristan'da Kabil'in batısında Çeşme-i Safa ile Cihiltan dağında ve Balhab ilçesinin Payı ziyaret bölgesindeki sularla Şalpazarı'nda Şıf, Güldirik¹⁴ gibi sular başta çocuk sahibi olmak üzere birçok derde şifa olduğuna inanılan sulardır.

Hem Çepnilerde, hem de Hazaralarda kutsal kabul edilen kayalar, dağlar ve mağaralar vardır. Kabil'in batısında Kartesahi bölgesinde Seng-i Zülfikâr'ın bir benzeri Hacı Bektaş'ta bulunmaktadır. Tıpkı Seng-i Zülfikâr'da olduğu gibi buradaki kayanın deliğinden geçenin de günahlarından arındığına inanılır. Hazaralar, Mezar-i Şarifte bir dağın tepesinde kayanın üzerinde Hz.Ali'nin atının ayak izi olduğuna inanırlar. Benzer izler ve kayalar hem Şalpazarı'nda hem de Anadolu'nun muhtelif yerlerinde vardır.

Ağaç kültürünün izlerine her iki toplumun pratiklerinde de rastlanır. Her iki

bölgede de kutsal sayılan dilek ağaçlarının varlığı bunu açıkça göstermektedir.

Demir, hem Çepnilerde, hem de Hazaralarda koruyucu özelliği ile pratiklerde yer alır. Hazaraların okunmuş bıçakları kapıya asmaları ile Çepnilerin loğusanın ve bebeğin yatağının altına bıçak veya demir parçaları koymaları aynı inanca dayanan uygulamalardır.

Ocak, hem Çepnilerde hem de Hazaralarda kutsaldır. Ocağa su dökerek söndürmek, ocağın üzerinden geçmek ocağa saygısızlık kabul edilir. Çepnilerde gelin koca evine girince ocağın başına götürülür ve eline verilen eğişle ocağı karıştırır(Ordu) veya gelini, kalıcı ve ocak gibi kuvvetli olsun diye üç defa ocağın duvarına vururlar. Daha sonra gelin eline verilen kepçe ile ocağın üstündeki yemeği karıştırır (Giresun)¹⁵. Hazaralarda da gelin ilk önce ocağa götürülür, ocağı öptükten sonra kendisine buradaki hayatının tatlı ve hayırlı geçmesi için şerbet (tatlı su) verilir.

Sonuç:

Hazaralar ve Çepnilerdeki inanma ve uygulamaları genel olarak, İslâm öncesi döneme ait olanlar, İslâmî olanlar, İslâm öncesine ait olmakla beraber İslâmî bir görünüm kazandırılanlar ve hemen hemen bütün toplumlarda ortak olanlar olmak üzere dört grupta toplamak mümkündür.

Bu küçük karşılaştırma, Çepnilerle Hazaralar arasında inanma ve uygulamalarda görülen benzerliklerin ayrılıklardan çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Bütün bu benzerlikler, başka kültürlerin etkisinde fazlaca kalmış, dillerini unutmuş olsalar da Hazaraların Türk soylu bir topluluk olduğu görüşünü

doğrular niteliktedir. Daha bol malzeme yapılacak çalışmaların da bu sonucu teyit edeceği kanaatindeyiz.¹⁶

NOTLAR

¹ Bilgehan Atsız GÖKDAĞ, **Afganistan'da Türklük ve Hazaralar**, s.3.

² Gökdağ, a.g.e., s.5.

³ Enis Turan, **Afganistan'da Türkler**, Yeni Orkun, S.3, Mayıs1988 İstanbul, s.8-9, Gökdağ, a.g.e., s. 13-14.

⁴ Muhammed Salihi, KTÜ Mühendislik Bilimleri Fakültesi İnşaat Mühendisliği Bölümü öğrencisi.

⁵ Ali ÇELİK, **Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü** Trabzon 1999, s. 290.

⁶ Çelik, a.g.e., s.305-307.

⁷ Çelik,a.g.e.,s. 305.

⁸ Çelik, a.g.e., s..311.

⁹ Bu sadece Türklerde değil Batı toplumlarında da bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Çelik, a.g.e.380-382 ve s. 424.

¹⁰ Çelik, a.g.e., s448.

¹¹ Çelik, a.g.e., s.456-457.

¹² Abdulkadir İNAN, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986, s.189.

¹³ Mehmet ERÖZ, **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, Ankara 1990, s.32.

¹⁴ Çelik, a.g.e., s. 470.

¹⁵ Çelik, a.g.e., s.394-395.

¹⁶ Bu tebliğ, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi,23-28 Ekim 2000'de Nevşehir/ Ürgüp'te sunuldu.